

Никшић — мјесто насељавања и привременог боравка (1877—1897)

(2)

V Досељавање и привремени боравак Херцеговаца

Побуњења 1875 године, Херцеговина се није потпуно примирала ни 1878, када је Берлинским уговором окупирана од Аустроупарске и њој дата на управу. 1879 г. и даље, због неријешеног аграрног питања, јављају се трзавице и мање емиграције у Црну Гору.¹⁹⁾ Кад су окупатори почели да изводе рекрутацију, Херцеговина се опет побунила 1882 г. Постије угушене буне емигрирао је велики број Херцеговаца и они су се нашли углавном у Никшићу. Сви, наравно, нијесу остали у Никшићу, ни у Црној Гори. Највише се Херцеговаца настанило у Никшићу, а извјесни су се настанили и по другим градовима и селима Црне Горе.

Пада у око јако учешће муслимана у Херцеговачкој буни 1882 г. Салих Форга је био, уз Стојана Ковачевића, један од руковођилаца оружаног отпора.²⁰⁾ О учешћу православних писало се и готово су сви они познати. Код нас се није писало о јачем учешћу муслимана у овим догађајима. У Цетинском архиву сачувао се списак по четама и баталијонима избјеглих херцеговачких устаника из 1882 г., и то списак баталијона Кика Стевановића, Николе Вујовића и других.²¹⁾ Сви устаници, наравно, нијесу избјегли, па су и чете мале. Њихово бројно стање по четама варира од 6 до 68 људи. Како су те исте године, у октобру, позвани сви херцеговачки главари да из Никшића буду упућени у Подгорицу, гдје им је одређено привремено боравиште,²²⁾ то је сигурно да су се и њихови војници налазили у Никшићу. У свему је, заједно са главарима, било у Никшићу 842 човјека. Од њих ћу унијети само муслимане, јер се о њима, како сам горе навео, а колико је мени познато, није писало.

У Никшић су стигле чете Ахмета Капиџића (49 људи), Ибра Шеховића (11 људи), Фазла Јагањца (30 људи), Хамида Крвавца

¹⁹⁾ Историски записи, књ. I, св. 5—6, стр. 344.

²⁰⁾ Писмо II. Ревинског војводи Л. Сочинци, књ. I, св. 3—4, стр. 216.

²¹⁾ Цетински архив, фасц. Министарства унутрашњих дјела за 1882 г.

²²⁾ Цетински архив, фасц. Минист. унутр. дјела за 1882 г. Наредбе, путем депеше, војводе Маша Врбнице да се херцеговачки главари упуте у Подгорицу.

(10 људи) и чета Османа Шачића (16 људи). У чети Капиџића било је: 4 Капиџића, рачунајући и Ахмета, 4 Бараковића, Мухо Јусовић, Беџир Селимовић, 3 Мујачића, Аго Ребић, 4 Овчине, 2 Идриза, 4 Џабовића, Селим Барзамовић, 13 Гатовића, Омер Чустовић, Салко Влашчић, Дервиш Мисирлић, Алија Хусић, Хајдар-бег Љубовић, Хасан Хорзовић, Авдо Билал, Салко Вилић и 2 Мурлуза.

У чети И. Шеховића: 5 Шеховића, рачунајући и Ибра, 2 Маховића, 2 Главовића, Хасан Дешировић и Омер Дурмишевић.

У чети Фазла Јагањца: 13 Јагањца, рачунајући и Фазла, 3 Шеховића, 11 Авдића, Дервиш Сарић и православца Илија Радмиловић.

У чети Хамида Крваваца: Хамид Крвавац, Мурат Мадџа, Мехмед Муљанин, Хамид Хасанбеговић, Мујо Мемић, Зејлан Мијановић и православци: Митар Бјековић, Тодор Сенић, Петар Манојловић и Видак Ковачевић, син прослављеног јунака Стојана Ковачевића.

У чети Османа Шачића: 2 Шачића, рачунајући Османа, 2 Мургића, 3 Куртовића, 2 Хусовића, Зејнил Фрџина, Ибро Салаковић, Хасан Пајовић, Ибро Гризовић, Алил Лелек, Мурат Спаић и Мухо Грбић. При дну четног списка стоји: »Ови (х) 16 пошли су за Санџак Ново-Пазарски и Бијело Поље с пратињом Ахмета Јагањца и Бешира Јагањца«. Посљедњи су из чете Фазла Јагањца и, као што се види, били су им пратиоци. Османа Шачића није затекла наредба да се са осталим херцеговачким главарима упути у Подгорицу.

У баталијону Кика Стевановића било је 10 муслимана, и то: 2 Љубовића, 3 Бахтијара, 2 Дидака, Зулфо Потур, Салко Максумић и Осман Заклан.

У чети Мостараца: Сали-барџактар Лолић, Омер Пузић, Ибрахим Моинић, Заир Вјетро и Омер Риџановић. Из горенаведених спискова да се констатовати да је у борби против хабзбуршких угњетача било остварено братство православних и муслимана у Херцеговини.

У већ поменутом списку који је упућен путем депеше, да се херцеговачки главари спроведу у Подгорицу, налазе се, поред осталих, сви херцеговачки главари, касније насељени у Никшићу, па њихова имена нећу цитирати. Са њима су позвани у Подгорицу и сви виђенији муслимани, главари и други, изузев Фазла Јагањца. Врло се мало муслимана задржало у Црној Гори; насељила су се свега неколика човјека.

Херцеговци избјегли 1882 г. нијесу остали само на привременом боравку у Никшићу, већ су се у њему и настанили. Они су затекли у Никшићу своје земљаке, устанике из 1875 г. Број Херцеговаца, избјеглих или депалтно пресељених, и даље се повећавао. Они су у »Попису« најјача група која је до 1897 г. нарастала на 101 дом.

1875 г. дошло је у Црну Гору 11 породица и одмах су се по ослобођењу Никшића у њему настанили; 1879 г. 1; 1880 г. 1; 1881 г. 7; 1882 г. 63; 1883 г. 3; 1884 г. 2; 1889 г. 1; 1890 г. 2; 1891 г. 1; 1892 г. 3; 1896 г. 6 — свега 101 дом.

Од 101 породице било је занатлијских 21, од којих су по професији старјешине породица 9 зидара (3 немају непокретне имовине, од њих двојица путују за послом, 5 живе прилично, а од њих један путује пословно, 1 живи добро, има непокретно имање и путује за послом); 2 крижача дувана, оба без непокретне имовине; 2 касапа без имања; 2 терзије, један живи добро, други прилично; 1 берберин без имања; 1 опанчар, живи прилично; 1 пекар без непокретне имовине, живи лијепо; 2 дрндара, 1 живи добро, 1 прилично. Ниједан од занатлија не живи слабо.

Надничара је било 24 породице, од њих 16 без имања, 5 живе слабо, ма да је један још и пандур, други има кућу и земљу, а трећи само два рала земље; 3 живе прилично.

Крчмара и гостионичара било је 7 породица, од којих 2 живе слабо, иако једна има два рала земље и устаничку помоћ; 2 немају непокретне имовине, један живи прилично, један добро.

Трговаца 14 породица: 9 стоје добро (тројица имају имање: куће, земље); 3 прилично (једна са имањем); 2 лијепо (једна кућу и земљу).

Земљорадника 29 породица: 7 живе добро; лијепо 12, прилично 4 (готово сви имају даровано имање као устаници); 6 живе слабо иако имају даровано имање и 2 помоћ. Неки су оптерећени породицом, неки имају мало земље (2 рала).

Три старјешине породица су пандури; 1 живи прилично, а 2 су без имања. Један старјешина породице не ради ништа и живи од прихода са дароване земље. Један служи другога и живи прилично. Један је чиновник и живи такође прилично.

Трговци стоје најбоље, нарочито они који су се населили по ослобођењу Никшића. Велики је број надничарских породица и оне процентуално живе најслабије. Од занатлија најбоље пролазе зидари. Они имају посла ван Никшића, јер за четворицу стоји да пословно путују.

Већина херцеговачких насељеника у Никшићу припада борцима из 1875 и 1882 г., али их има и који су се насељавали пословно, или су избегавали сумњичење власти или рекрутацију у Херцеговини.

1875 г. прешли су као устаници и одмах се настанили по ослобођењу Никшића од Турака 1877 г.: 1) Иван Вујица, 2) Илија Дуда и 3) Ристо Радњић (звани Ринда) из Мостара, 4) Тодор Прњат из Бијелог Поља (Мостарски срез), 5) Јово Радојичић из Невесиња (дошао као дијете), 6) Спасоје Бува, родом из Плујина, Среза невесињског, пребјегао из Мостара, 7) Тривко Радовић из Братача, Среза невесињског, 8) Никола Гордић из Љу-

биња, 9) Јово Голијанин из Фојнице, 10) Спасоје Крунић из Стоца, 11) Лука Ђурић из Папрата, Среза столачког.

1879 г. Благоје Терзић из Бодежишта, Среза гатачког, прешао легално.

1880 г. Ристо Ербез, из Мостара, прешао легално као трговац.

1881 г.: 1) Јово Лажетић, избјегао рекрутацију, 2) Јово Мрав, устаник, 3) Ђорђевије Суша, избјегао рекрутацију (сва три су из Мостара), 4) Ристо Самарцић из Стоца, избјегао рекрутацију, 5) Шћепо Кокољ, из Требињског среза, устаник, 6) Аћим Рњез са братом Јовицом, устаници из Дубљевића, и 7) Никола Зуровац, из Лука, оба из Невесињског среза.

1882 г.: 1) поп Тодор Деретић, 2) Спасо Деретић и 3) Илија Деретић из Ораховца, 4) војвода Трипко Вукаловић из Зубаца, 5) Никола Радовић и 6) Павле Бијелић из Крушевица, 7) Спасоје Спаић из Граба, 8) Аћим Вавић из Крушевица, 9) Лука Средановић из Коријенића, 10) Ристо Вавић из Крушевица, 11) Јово Ђурић из Коњског (свих једанаест из Требињског среза); из Невесињског среза: 12) Јовица Зиројевић с браћом и 13) Обрен Рњез из Дубљевића, 14) Тривко Вукотић из Крекова, 15) Митар Будалић из Лукавца, 16) Јоксим Дубљевић из Мориња, 17) Петар Сладоје из Загорја, 18) Васиљ Гојко из Југовића, 19) Миле Граховац из Лукавца, 20) Перо Тунгуз из Берча, 21) Симо Ковачевић из Зовог Дола, 22) Сава Зуровац из Лука, 23) Ђуро Грубачић из Раста, 24) Сава Петковић из Југовића, 25) Аћим Гордић из Невесиња, 26) Ђорђевије Гузина из Улога, 27) Илија и 28) Кишко Стевановић из Лукавца, 29) Стојан Бакоћ из Фојнице, 30) Шћепан Вуковић из Југовића, 31) Ђурица Ђуричић из Невесиња, 32) Васо Бува из Плужина, 33) Симо Радан из Жилева, 34) Бошко Вукајловић из Зовог Дола; из Мостарског среза: 35) Ђорђевије Шантић из Бијелог Поља, 36) Сава Сударевић из Баћевића, 37) Илија Славић из Одбине, 38) Спасоје Андрић из Мукоша, 39) Панта Њуњић из Мостара, 40) Јован Бојанић из Мостара, 41) Лако Перишић из Мостара; из Гатачког среза: 42) Стојан Ковачевић, чувени јунак из Срђевића, 43) Живко Бува из Домрка, 44) Петар Манојловић из Објешеника, 45) Стојан Божовић из Надинића, 46) Алекса и 47) Раде Мандић из Дулића, 48) Благоје Мандић из Надинића, 49) Шпиро Ковачевић из Срђевића, 50) Томо Поповић из Срђевића, 51) Муо Мешић из Баора; из Билећког среза: 52) Никола Вујовић из Засада, 53) Саво Љубенко из Билеће, 54) Тривко Сворчан из Корита, 55) Лука Дангубић из Дола, 56) Новица Јокановић из Билоћа, 57) Саво Туровић из Бијељана, 58) Ђуро Милошевић из Меке Греде; из Столачког среза: 59) Илија Миловић из Дабра, 60) Шћепан Бајрамовић из Ргуда, 61) Никола Барзута из Стоца, 62) Лазар Бољановић из Пацка, записан у »Попису« из Мостара, гдје је ваљда привремено боравио пред буну 1882 г. Сви наведени дошли су као устаници, изузев

Шћепана Вуковића и Муја Мамића који су избјегли да не буду узети у рекруте.

1883 г.: 1) Симо Илић из Давидовића и Илија Барбарез из Кубаша, обојица из Среза столачког, и то да би избјегли рекрутацију, 3) Вукота Вуковић из Груде (Билећа) због свађе.

1884 г.: 1) Шћепан Поповић из Гацка (као устаник кажњен и побјегао из задарске тамнице), 2) Новак Глушац из Корита (Билећа), избјегао рекрутацију.

1889 г.: Тале Шеховић из Коријенића (Требиње), муслиман, избјегао, јер је сумњичен »да је шпијон црногорски«.

1890 г.: 1) Ђуро Вучуревић из Дреновог Дола (Требиње), утекао због кривичне парнице, 2) Саво Петковић из Требиња, политички онемогућен.

1891 г.: Мато Лубурић из Рилаца, избјегао рекрутацију.

1892 г.: 1) Ђорђеје Абрамовић, доселио се легално из Мукоша (Мостар), 2) Шпиро Бијелић из Крушевица (Требиње), избјегао рекрутацију, 3) Јован Вукотић из Крекова (Невесиње), дошао легално.

1896 г.: 1) Абаз Салимагић из Требиња, избјегао рекрутацију, 2) Јово Ковачевић из Лушнице (Требиње), легално (у »Попису: »Милије му да живи у Црној Гори«), 3) Филип Попара из Фатнице и 4) Аким Кисић из Баљака, оба два из Билећког среза, избјегли рекрутацију, 5) Јово Вицо из Граба (Требиње), избјегао рекрутацију, 6) Јован Грчић из Дабра (Столац), грађански преступник.

Бројно стање чланова херцеговачких породица у Никшићу у 1897 години било је: досељених пунољетних: мушких 110, женских 50 — свега 160; досељених непунољетних: мушких 46, женских 45 — свега 91; свега пресељених: мушких 156, женских 95 — свега 251; рођених у Никшићу: мушких 92, женских 77 — свега 169; укупно: мушких 248, женских 172 — свега 420.

VI Насељеници у Никшићу, избјегли из аустроугарске војске

У почетку сам навео појаву да су још у XVIII вијеку бјежали војници са млетачке територије. Од 1881 г. чешће стоји код пресељеника из Херцеговине да су побјегли да их не узму у солдате. Сасвим је природно да су Јужни Словени нерадо служили у аустроугарској војсци. У монархији је била на власти капиталистичко-посједничка класа која је угњетавала покорене народе, нарочито словенске. Позната је борба словенских народа у Аустроугарској за политичко и економско ослобођење. У војсци је владала тортура и милитаристичко-клерикални дух, те су потлачени народи силом у њој служили.

Послије буне из 1882 г. војници су бјежали у Црну Гору и једном из војске одбјегли нијесу се смјели враћати својим кућама, јер су се од стране хабзбуршких власти сматрали издајни-

цима. Ови војници насељавали су се по разним мјестима Црне Горе. У Никшићу од 1882 г. до 1897 г. настанила су се 22 човјека. Неки су превели и породице, а неки су их стварали у Никшићу, али још 1897 г. била је половина од њих нежењених. Прије доласка у Никшић они су служили као војници, жандарми и пандури по пограничним станицама и гарнизонима или по Црној Гори оближњим гарнизонима Херцеговине и Санџака. Петнаест од њих је пренијело оружје или поједине дјелове оружја.

По занимању у Никшићу било је у 1897 години: 3 занатлије, од којих столар живи слабо, 1 зидар прилично, а 1 слабо; 11 надничара (сви живе слабо, а од њих један путује пословно); 3 крчмара, од којих 2 живе добро, а 1 слабо; 3 пандура живе прилично; 2 земљорадника: један живи прилично, други добро.

1881 г. прешли су: 1) Ђуро Мијачевић из Фатнице (Билећа); 1882 г. 2) Фазло Јагањац из Околишта (Билећа), 3) Голуб Шаренац из Давидовића (Билећа), 4) Шћепан Бајрамковић из Ргуда (Столац), 5) Анто Кљакић из Убрежине (Невесине), 6) Мићо Вујовић из Засада (Билећа); 1883 г. 7) Лазо Малтез из Влаховића (Љубиње), 8) Томо Самарџић из Постољана (Невесине), 9) Спасоје Шакота из Давидовића (Билећа); 1884 г. 10) Тахир Ћатовић из Ђеча (Билећа), 11) Омер Чустовић из Фатнице (Билећа); 1885 г. 12) Глиго Томашевић из Крушевица (Требиње), 13) Лазар Јовановић из Бијелог Поља (Мостар); 1887 г. 14) Љубо Соколовић из Фоче; 1888 г. 15) Ђорђије Беркуљан из Билака (Радауц); 1889 г. 16) Иван Лапски из Блатне (Писек); 1892 г. 17) Стојан Кнежевић из Вранограча (Бихаћ); 1896 г. 18) Алекса Зубек из Лемберга, 19) Јован Бурица из Тишковца (Лијево), 20) Томо Томајић из Красног (Сењ); 1897 г. 21) Шафир Кријештерац из Мојковца (Пљевља); 1891 г. 22) Анто Вучуровић из Звечава (Божа), учесник у устанку 1881 г. Послије буне 1882 г. породица му се преселила у Требиње и у »Попису« забијежен је као Требињац.

Избјегли војници су претежно Херцеговци (14 људи); остали су из разних крајева.

Међутим, на овоме се није стало. Војници су и даље бјегали из аустроугарске војске. Црногорски министар унутрашњих дјела 1909 г. тражи од министра иностраних дјела кредит од 200 круна из »Фонда за потпору емиграната и војних бјегунаца« за једног чиновника, који треба специјално да пође на границу према Херцеговинцима у вези ових емиграција. У акту изрчито стоји да се број »војних бјегунаца повећава.«²³ Нагласио сам да се нијесу сви избјегли војници настанили у Никшићу, већ су се насељавали и по другим крајевима Црне Горе. Можда су неки отишли у Србију и Сједињене Државе Сјeverне Америке, као што је случај са неким емигрантима из доба анексионе кризе

²³) Цетински архив, фасц. Минист. иностраних дјела за 1909 г. бр. 407.

(1908—1909).^{23a)} Из акта јасно произилази да се број пребјеглих војника повећава и да се црногорске власти о њима старају, о чему свједочи постојање »Фонда за потпору...«

VII О социјалном саставу досељеника крајем 1897 г.

До 1897 г. у Никшићу је било из Албаније, Боке, Босне, Санџака, Херцеговине и разних крајева ван Црне Горе, рачунајући ту и одбјегле војнике, 210 домова са 832 члана (у) »Попису« стоји да је број чланова био 834, али се писар побркао у збрајању за 2 члана). Од овог броја било је мушких 483, а женских 449 чланова. Чланови породица имају забиљежене године старости у 1897 г. Изводећи статистику за пунољетно прешле устанике, узео сам навршену петнаесту годину као доба пунољетства, јер су се младићи од 15 година фактички и борили поменуте године. Пунољетних и непурољетних прешло је свега 406 особа, а од њих мушких 316, женских 190. Родило се у Никшићу 326 особа, од којих мушких 169, женских 157. Прираштај је већи од три четвртине.

Немам статистичких података да би их утврдио бројно стање насељеника из Црне Горе у Никшићу од 1877 до 1897 године, а то је велики недостатак за опште стање града у то доба. Ипак се да извести приближна слика у социјалном саставу тадашњег друштва у Никшићу по породицама које нијесу поријеклом из Црне Горе. Међу породицама досељеним из Црне Горе био је свакако већи број чиновничких (војних и грађанских) него код других насељеника, јер је број чиновничких породица код последњих исувише мали. Трговаца и занатлија било је из тадашње Подгорице. Занатлија и надничара међу насељеницима из Црне Горе такође је било, о чему свједочи данашњи социјални састав породица поријеклом из Црне Горе. Други недостатак статистичких података је у томе што се биљежило занимање само старјешине породице, а не и осталих одраслих чланова. Само у случају породице Деретића у »Попису« стоји: »Иду за радом«. Поред старјешине породице, који је био зидар, има још један пунољетан, његов брат, па отуда биљешка »Иду за радом«.

Никшић је у ово доба, 1897 г., интересантан по свом социјалном саставу који је резултат ондашњих економских услова. Од 210 домова досељеника, поријеклом ван Црне Горе, 32 су трговачка, 15 гостиничарских, 10 службеничких (4 чиновника и 6 пандура), 42 земљорадничка, 55 надничарских, 54 занатлијска, 1 живи од дароване земље и не ради ништа, док 1 служи другога (није му забиљежена професија).

Од занатлија по браншама било је: 14 зидара, 8 ковача, 6 терзија (тада се носило готово искључиво народно одијело), 5 крижача дуванана (дуван још није био монополисан), 4 столара,

^{23a)} Цетињски архив, фасц. Мил. унутрашњих дјела за г. 1909.

4 касапа, 2 обућара, 2 лимара, 2 пекара, 2 дрндара, 2 златара, 1 берберин, 1 опанчар и 1 млинар. Од занатлија »немају ништа«, тј. немају непокретне имовине и својих радионица, 24 занатлије, 3 слабо живе, 2 лијето, 14 прилично, 11 добро. Ријеч је, као и горе, о старјешинама породица.

Од 55 надничарских породица не живи ниједна добро ни лијето; 5 живе прилично (имају даровану земљу); 29 немају непокретног имања, 21 пролази слабо, иако 4 породице међу њима имају нешто земље.

Гостионичарске 4 породице живе добро, 2 лијето, 2 прилично, 2 немају непокретног имања, а 5 слабо.

Четири пандура живе прилично, 2 немају непокретног имања. Два чиновника пролазе добро (имају и добру непокретну имовину), 1 лијето, 1 прилично.

Добар број насељеника поред другог занимања бави се и земљорадњом. У Никшићу су тада, у граду иза кућа, биле и омање њиве, а остала земља, чији су власници били грађани, налазила се у пољу ван града. Грађани Никшића ни до данас се нијесу потпуно лишили сеоског начина привреде. Како црногорским ратницима тако и свим устаницима црногорска влада дала је нешто земље, обично 2 рала (ово наводим по причању самих устаника и бивших црногорских ратника). Главари (Бокељи и Херцеговци) су добили куће и по 14 рала земље, а неки и више. Херцеговачки главари и поједини ван главарских редова добили су уз то новчано издржавање (помоћ). Још 1911 године примало је издржавање 45 породица.²⁴⁾ Та се помоћ кретала већином од 233,60 перпера и 109,50 перпера. Највећа је била помоћ попу Деретићу у висини од 467,20 перпера, а најмања, и то једино Илићки Самарцић, 72 перпера. Те године, од 45 породица које су примале помоћ, живјело је у Никшићу 40 породица.

Економски услови стварали су друштвене односе. Никшић је био центар највеће области у Црној Гори, која се пружала од Острога до близу Фоче. Та је област у сточарству била најбогатија област у сточарству у Црној Гори. По подацима код П. Шобајића у 1927 години »извезено је са никшићке пијаве 20.000 кг вуне (толико се извозило и прије рата — мисли на Први свјетски рат), 30.000 ком. јагњеће и јареће коже, 10.000 ком. овчје и козје, 2.500 говеће коже, 20.000 јагњади, 5.000 оваца, 500 овнова, 3.000 јаради, 3.000 коза, 6.000 јараца, 1.500 крава, 6.000 говеда (волова!), 3.000 јунгади, 50 коња, 5 вагона липовог цвијета, 2.000

²⁴⁾ Пенсије, помоћи, издржавања, Цетиње 1911 г.

кг бухарице, 1.000 кг воска, 3.000 кг линцуре.²⁵⁾ Прије Првог свјетског рата пијаца је морала бити богатија, јер је читава никшићка област продајно и куповно била упућена на Никшић.

Досељени трговци из Мостара, Рисна, Подгорице, Стоца и других градова развили су јако своје послове, а увозно и извозно најјаче су се повезали са Трстом.²⁶⁾ Никшић је напредовао, трговци су се богатали. Грађани, оскудни у земљи, ње су се лишавали и тражили зараде путем наднице, или су се одавали занатима, уколико већ нијесу били занатлије прије свог досељења.

Као група насељеника трговци најбоље пролазе. 23 породице живе добро и лијепо, дакле више од двије трећине трговаца. Овдје, наравно, нијесу могли бити урачунати трговци — насељеници из Црне Горе. Насупрот трговцима, тада у Никшићу има од досељених породица ван Црне Горе 27 занатлијских које «немају ништа» и 45 надничарских, не рачунајући 4 које слабо живе а имају нешто земље.

Никшић тада није имао фабрика, рудника и сличног; чак није био повезан ни колским путевима. Међутим, свијет је имао потребу за набавком разних фабриката, платна и другог. Домаћи производи продавани су на никшићкој пијаци. Трговци су се богатали, земљорадници мање. Нешто је било и богатих кафеџија. Сви су се они почели издвајати у посебну капиталистичку класу, која се стварала у Никшићу на крају XIX и на освитку XX вијека.

Упоредо са капиталистичком класом рађала се и пролетерска класа. Пролетаријат је у Никшићу оличен у занатлијама без посједа и својих радњи и у надничарима без непокретног имања. Надничари су тада радили као неквалификовани радници на грађевинама, обрађивали су земљу трговаца и земљорадника који нијесу имали радне снаге, вршили су утовар и претовар робе, гонили трговачку стоку на Приморје, чистили дућане, цијепали дрва и слично. Пролетаријат који се тек стварао налазио је у ово вријеме зараде. Класне супротности нијесу се јаче заоштравале до свршетка Првог свјетског рата (1918). Уз ово треба нагласити да је претстојећа ослободилачка борба у Балканском рату (1912—1913) и у Првом свјетском рату апсорбовала пажњу пролетаријата, поготову овог поријеклом из неослобођених крајева. Али, последице Првог свјетског рата, профитери су од уједињења и ослобођења имали једино користи. Експлоатација је узимала маха, класне супротности су се све јаче заоштравале у временском размаку између два свјетска рата. Комунистичка партија Југославије дјеловала је као организатор радничке класе и радила

²⁵⁾ Шобајић, спом. дјело 129.

²⁶⁾ Ibid., стр. 128.

на њеном политичком уздизању, па је радничка класа у Никшићу, захваљујући раду Партије, дала свој частан удио за стварање данашњих наших тековина.

VIII Питање поданства

Сви пребјегли досељеници воде се у »Попису« као инострани поданици: турски и аустриски. Стварно, готово сви пребјегли били су црногорски поданици. Ову констатацију изводим из слиједећих чињеница: млађи људи који су учествовали у буни (1881—1882) примани су у државну службу, нарочито војну (случај Јовице Рњеза, командира, и других). И сам управитељ вароши Никшића учесник је у буни и рођен је у Рисну. Његов положај није био експертски, већ изразито политички, и то руководећи, који би се тешко могао повјерити једном фактички страном поданику, а нарочито не аустроугарском. Херцеговци насељени у Никшићу били су и народни посланици: Јово Голијанин и Обрен Рњез. Истина, стари војнички руководиоци који су учествовали у борбама 1875 и 1881 до 1882 г. нијесу били за активну службу у мирно доба, па су примали издржавања, која нијесу мање износила од плата и пензија страних официра црногорске народне војске. На крају у »Попису« постоји рубрика у којој је питање: »Смије ли се вратити« (мисли се на повратак у родно мјесто). По одговорима само су се смјела вратити 32 домаћина од 210, колико их свега има у »Попису«. Од ових су 7 из Херцеговине, учесници у устанку против Турске 1875 г., који правно нијесу били за тај поступак одговорни тада окупаторским аустроугарским властима у Херцеговини. Овоме броју треба додати 2 трговца из Санцака, устаника из 1875 г. Само је један трговац, родом из Рисна, Симо Филотић, иначе устаник из 1881—1882 г., добио дозволу од аустроугарских власти за повратак, али је није користио до 1897 године, јер се у »Попису« води као праћанин Никшића. Остали су прешли легално. Од 32 домаћина који су се смјели вратити у родна мјеста 14 су трговци, док други припадају разним професијама. Међутим, и ови су људи остали у Никшићу, гдје су живјели у слободи, а уз то су их везали лични интереси, нарочито трговце.

Насељеници поријеклом ван граница Црне Горе нијесу се уопште масовно селили из Никшића, ни тада ни касније. Појединачних сељења било је као и код других њихових суграђана. Вјероватно да су се формално водили као инострани поданици по својој жељи, јер су у изгледу били ослободилачки ратови, а жељели су да се врате у ослобођене родне крајеве. Могуће је да

их је књаз Никола водио као стране поданике који би били сто-
жер око кога би се купили Херцеговци, Санџаклије, Бокелџи и
други у случају ослободилачких ратова и уопште неких већих
политичких потхвата. После ослобођења 1918 г. они су и даље
остали у Никшићу, јер су за Никшић били везани животним
условима.

Јован ИВОВИЋ